

PERGER ÉVA:

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK ÉRDEKELTSÉGE TERMÉSZETFÖLDRAJZI ADOTTSÁGAIK HASZNOSÍTÁSÁBAN

A probléma felvetése

Az 1970-es évek közepére megdőlt az az illúzió, hogy a szervezeti és technikai átalakulás jelentéktelenné teszi a természeti tényezők hatását a mezőgazdasági termelésben. Mind a kutatók, mind az irányítási szakemberek egyre többet hangsúlyozzák, hogy hatalmas tartalékok rejlenek hazánkban a természeti adottságok jobb hasznosításában.

A természeti feltételek és a mezőgazdasági termelés kapcsolatának kérdése a hazai kutatásokban jelentős múlttal rendelkezik, és jelentős eredmények is születtek ezen a téren. (A felszabadulástól az 1970-es évek közepéig tartó időszakból itt csak utalni szeretnék **KREYBIG L.**—**MANNINGER R.** 1946, **GÖRÖG L.** 1954, **ERDEI F.**—**CSETE L.**—**MÁRTON J.** 1959, **BERNÁT T.**—**ENYEDI Gy.** 1968 és **GÉCZY G.** 1968 munkáira.) Az elmúlt évtized közepétől a téma kutatása új lendületet kapott, és elsősorban három fő irányban folytatódott:

- a természeti környezet mezőgazdasági szempontú értékeléséhez új komplex módszerek kidolgozása (**GÓCZÁN L.** 1978, 1980, **LÓCZY D.**—**TÓZSA I.** 1982)
- matematikai-statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségeinek feltárása a mezőgazdasági termékek földrajzi elosztására, illetve a nagyüzemi termékszerkezet közgazdasági szemléletű optimalizálására (**BERNÁT T.**—**ENYEDI Gy.** 1977, **CSÁKI Cs.** 1981);
- az új földértékelést megalapozó kutatások (**BENETH G.**—**GÓCZÁN L.** 1974, **BERNÁT T.**—**UDOVEC G.** 1975, **BORBÉLY L.** 1984, **GAZDAG L.** 1982, **PALLÓS I.** 1981, **STEFANOVICS P.** 1982, **SZABÓ G.** 1975, 1982, **SZÜCS I.** 1982).

A természeti tényezők értékelésére, a mezőgazdasági termelés optimális földrajzi elosztására kidolgozott módszerek, illetve a gazdaságirányítás azon változásai, melyek a természeti adottságok kiaknázására buzdítanak, végülis nem hozták meg a várt eredményt. *A gyakorlat és a tudományos eredmények közötti ellentét fő magyarázata, hogy nem tártuk még fel a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás társadalmi-gazdasági feltételrendszerét.* A jelenlegi gazdaságirányítási rendszer célkitűzései szerint ugyanis az, hogy hogyan használják fel a természeti adottságokat mint termelési, és mint járadékot hozó tényezőket, a gazdálkodó egységek szintjén dől el.

Az MGTSZ-ek szociológiai értelemben gazdasági szervezetek, melyek érdekeik alapján cselekednek. Akkor hasznosítják optimálisan természetföldrajzi adottságaikat, akkor kímélik környezetüket, ha eredményességük ennek az alkalmazkodásnak is függvénye.

Hogyan befolyásolja az MGTSZ-ek társadalmi-gazdasági környezete és belső érdekstruktúrája természetföldrajzi adottságaikhoz fűződő viszonyukat? Mozgatja-e őket a természeti erőforrások hasznosításának igénye termékszerkezeti döntéseikben? Érdekeltek-e természeti adottságaik védelmében, hátrányos adottságaik hasznosításában? Ezekre a kérdésekre kerestem választ abban a vizsgálatban, mely során a szakirodalom feldolgozásán alapuló elmélet összegzésen kívül két esettanulmány elkészítésére volt lehetőségem.

Elméleti megközelítés

Az agrárközgazdaságtan és a szociológia több szempontból vizsgálta már az MGTSZ-ek érdekeltiségének természetét, az MGTSZ-ek gazdasági-társadalmi környezetét, érdekérvényesítő képességét, a szabályozórendszer változásainak hatásait. Ez a széles körű szakirodalom lehetőséget nyújt arra, hogy – rendszerezve és feldolgozva megállapításait – megkíséreljük leírni, hogyan befolyásolja a gazdaságirányítás által meghatározott gazdasági-társadalmi környezet, másfelől a helyi érdekstruktúra az MGTSZ-ek természetföldrajzi adottságaikhoz fűződő viszonyát?

Centralizált irányítás vagy piac?

Egy tisztán piaci gazdaságban a természetföldrajzi adottságokhoz való alkalmazkodás a sikeres gazdálkodás elengedhetetlen feltétele, hiszen a különbözeti földjáradék maximalizálásának ez az egyetlen módja. Manapság azonban sehol sem lehet tisztán piaci gazdaságról beszélni. A szocialista országok gazdaságirányítása a tervezdálkodás keretébe illesztve hol több, hol kevesebb teret enged a piaci tényezők működésének. Magyarországon a KGST országok közül talán legteljesebben engedtek szabad utat a piaci mechanizmusoknak. *A centralizált irányítás és a piac szerepének aránya azonban történetileg változott, változó környezetet teremtve az MGTSZ-ek számára, egyben változó feltételeket a természeti adottságokhoz való alkalmazkodáshoz is.*

A központi irányítás elméletileg nem kedvez a helyi feltételek, köztük a természeti feltételek figyelembevételének. A helyi adottságokat ugyanis mindig helyben ismerik a legjobban és nem a járásnál, nem a megyénél, és főleg nem a központi gazdaságirányítás szerveinél. Egy-egy országosan meghirdetett program egyezhet egy-egy MGTSZ optimális fejlesztési irányával, de csak véletlenszerűen. *A piac működése önmagában nem biztosítéka a természeti adottságok hasznosításának,* de az önállóság lehetőséget ad a helyi jellegzetességek figyelembevételére. Bár piaci tényezők átmenetileg olyan növények termesztésére is ösztönözhetnek, melyek nem a legjobban illenek az adott terület adottságaihoz, *mégis a gazdaságosság követelménye* hosszú távon kizárja a teljesen alkalmatlan termékek körét.

1967 előtt, amikor a politikai irányvonalnak megfelelően a mezőgazdaságban tulajdonképpen a tervbontás rendszere élt, a természeti feltételekhez való alkalmazkodás szükségszerűen korlátozott volt. Ezt a helyzetet erősítették a – Magyarországon szinte általános kisparaszti önellátási hagyományok.

1967 után sajátos kettős helyzetbe kerültek az MGTSZ-ek. Megszűnt a tervbontás, ritkultak az adminisztratív intézkedések, de az egész további időszakban továbbéltek hol erőteljesebb, hol gyengébb „elvárások” formájában. Ezzel párhuzamosan megjelent egy új „elvárás” is, a gazdaságos tevékenység követelménye. Ez persze nemcsak elvárást, hanem szabadságot is jelentett, hiszen az önállóság deklarálásával, a tevékenységi kör kiszélesítésének lehetőségével, az önálló géppark megteremtésével, a mezőgazdasági árszínvonal emelésével, a hitelek elengedésével meg is teremthető az önálló gazdálkodás lehetősége. (Legalábbis az MGTSZ-ek egy bizonyos köre számára.) 1971-től kezdődően azonban először csak gyengébben, 1975-től pedig erősebben, néha már adminisztratív formában is korlátozták felsőbb szervek ezt az önállóságot. 1979-től újra ritkultak az adminisztratív követelmények. Mégis azt kell mondani, hogy *a központosított irányítás nagy súlya a mezőgazdaság területén mindvégig fennmaradt. Fenntartásának fő eszközei ugyanis nem csupán a közvetlen utasítások, pressziók, elvárások voltak, hanem az egész szabályozórendszer, illetve a gazdasági-társadalmi környezet egyéb elemei is:*

A legfontosabb ilyen eszköz a mezőgazdasági árszínvonal alacsony szintje. Ebből a szempontból az MGTSZ-ek gazdálkodási lehetőségei az 1970-es évek folyamán, illetve a nyolcvanas években is romlottak, hiszen folyamatosan nőtt az árszínvonal a mezőgazdasági termékek hátrányára. *Miután így a mezőgazdaságban nem keletkezik megfelelő tiszta jövedelem az ágazat fejlesztésére, ezt az állami szabályozás a legkülönbézetesebb módon igyekezett kompenzálni,* például hiteltörléssel, üzemviteli és beruházási támogatásokkal, az iparínál alacsonyabb jövedelemelvonással stb. Miután ezek a kedvezmények általában konkrét fejlesztési célokhoz kapcsolódtak, ezen a módon az állami szabályozás közvetlen beleszólási lehetőséget kapott a szövetkezetek döntéseibe.

Maga a támogatási rendszer rendkívül bonyolult. Az alkalmazott eszközök sokfélék, a támogatások köre és mértéke szinte évente változik, ez korlátozza az MGTSZ-ek lehetőségeit a tervezésre, előrelátásra. A támogatások összevontan összességükben sem kárpótolták az árszínvonal alacsony szintje miatt elvont jövedelmet, hiszen több évben (az 1970-es évek elején és az 1980-as évek közepén) a támogatások összege még az MGTSZ-ek költségvetési befizetéseinek összegénél sem volt magasabb. A támogatások „igénylésének” rendszere pedig egyértelműen az adminisztratív irányítást erősítette.

A mai magyar gazdaságban a piac egyéb elemei is korlátozzák az MGTSZ-ek önállóságát. Az MGTSZ-ek ugyanis sem mint vásárlók, sem mint eladók nem lehetnek szabad piaci partnerek. Az alkatrész-, gép-, műtrágyaellátásban, illetve az értékesítésben általában monopolhelyzetben lévő nagyvállalatokkal állnak szemben, így rászorúlnak ezen vállalatok, valamint az azokat befolyásolni tudó egyéb szervek (párt és állami szervek) „jóindulatára”.

A szabályozórendszer hatásai

A központi irányítás változó súlyú, de mindvégig erőteljes fennmaradása már önmagában olyan körülményeket teremt, melyek nem kedveznek a természeti feltételek hasznosításának. *A szabályozórendszer és a konkrét szabályozóeszközök* – minden ellenkező törekvés ellenére – *sokszor konkrét módon is a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás útjába állnak.*

A szabályozórendszer gyakori változásai, az eszközök bonyolultsága, a fokozódó jövedelemelvönás, a vállalatszerű követelmények megjelenése arra ösztönzi az MGTSZ-eket, hogy a biztonságos tevékenységek súlyát növeljék szerkezetükben. Ez a helyzet magában hordozza annak a veszélyét, hogy kevesebb figyelem jut a mezőgazdasági termelésre és a természeti adottságok hasznosítására. A mezőgazdasági tevékenységen belül is szükségszerűen egyszerűsödik le az ágazati, illetve a termék-szerkezet a hosszú idő átlagában gazdaságosnak bizonyuló termelésre. *Az ár és támogatási rendszer* lényegében meghatározza a különböző termékek jövedelmezőségi helyzetét. Jól jövedelmező terményeket akkor is érdemes termesztetni, ha a talaj és éghajlati viszonyok nem a legalkalmasabbak, míg rossz jövedelmezőségi ágazatokkal akkor sem érdemes foglalkozni, ha történetesen ezt követelnék a természeti tényezők. Az állattenyésztés folyamatosan kedvezőtlen jövedelmezőségi helyzete éppen a hátrányos természeti adottságú MGTSZ-eket sújtja a legjobban, hiszen domb- és hegyvidéki, valamint szikes talajú gazdaságok számára éppen a szarvasmarhatartás, a juh-tenyésztés lenne az adottságaikhoz legjobban illő tevékenység. Néhány szántóföldi növény (napraforgó, búza, lucerna) kizárólagosan előnyös jövedelmezőségi helyzete kizárhat más – a természeti adottságokhoz jobban illő – növényeket és ágazatokat, ráadásul monokultúra termelésre serkenethet. Ezzel károsíthatja a talajt, növelheti az erózióvesztést. A zöldség- és gyümölcsstermesztés jövedelmezőségi pozíciójának nagymértékű ingadozása rendkívül veszélyes a természeti adottságok hasznosítása szempontjából, hiszen egy-egy ültetvényt nem csak egy évre telepítenek, kivágása a nemzeti vagyont károsítja, és azt se feledjük, hogy Magyarország klimatikus viszonyai különösen előnyösek a gyümölcsstermesztés számára.

A vállalati és személyi jövedelemszabályozás változásai szintén korlátozhatták a természeti feltételekhez való alkalmazkodást. Az egyre progresszívabb adók és egyéb változások azt eredményezték, hogy a szövetkezetek saját beruházási forrásai nem nőttek megfelelően, ezzel pedig szükségszerűen korlátozódtak azok az eszközök, melyeket termékszerkezetváltásra vagy meliorációra fordíthatnak. Csak olyan beruházásoknak van értelme, melyeket központilag erősen támogatnak, vagy amelyek igen gyorsan megtérülnek. Ezek a beruházások csak véletlenszerűen eshetnek egybe a gazdaságok adottságaival.

A személyi jövedelmek erőteljes adóztatása miatt az MGTSZ-eknek nem érdekük munkaigényes kultúrákkal foglalkozni. Ez olyan természetföldrajzi körzetekben, melyek zöldség- és gyümölcskultúráknak a legalkalmasabbak, akadálya lehet a természetföldrajzi adottságok hasznosításának.

A szabályozórendszernek is vannak már olyan elemei, melyek kifejezetten a természetföldrajzi adottságokhoz való jobb alkalmazkodást hivatottak elősegíteni. Ilyenek például a meliorációs támogatások, az erdő-, ültetvény- és gyeptelepítés tá-

mogatása, a külön árkiegészítések. *Ezek az intézkedések azonban sajnos nem képesek ellensúlyozni azt az ellenkező hatást, melyre a gazdaságirányítási rendszer egésze ösztönöz, ráadásul a szűkülő pénzügyi lehetőségek lehetetlenné teszik, hogy egy-két szabályozóeszköz „csodát” műveljen.*

Helyi feltételek, belső érdekstruktúra

Bár a természeti feltételekhez való alkalmazkodás szempontjából is a külső gazdasági-társadalmi környezet elemeinek van elsődleges szerepe nem elhanyagolható a helyi feltételek, a belső érdekstruktúra jelentősége sem.

Hazánkban — főleg a nem ipari körzetekben — *az MGTSZ-ek és a települések élete erőteljesen összefonódik.* Miután így az MGTSZ-ek nem csupán gazdasági szervezetek, a falvak ellátása, a háztáji tevékenység megszervezése, a hagyományokat ápoló közvélemény miatt olyan tevékenységeket is folytathatnak, melyek nem illeszkednek természetföldrajzi adottságaikhoz. Ezek a tevékenységek mégis rendkívül fontosak, mert így az MGTSZ-ek betölthetik azt az űrt, amely a falvak egyéb közösségi és társadalmi intézményeinek elsorvadásával keletkezett.

Még az 1970-es évek elején is erőteljesen befolyásolták az MGTSZ-ek termelési szerkezetét az *önellátási hagyományok*, illetve a nagy létszámú *női munkaerő foglalkoztatásának követelménye*. Ez a két tényező *korlátja lehetett a természetföldrajzi adottságok hasznosításának*. Napjainkra a dolgozók és vezetők átrétegződésével halványultak ezek a hatások. Az üzemnagyság növekedésével, a tevékenységi kör kibővülésével viszont újabb feszültségek jelentek meg. *Megnőtt ugyanis azoknak az érdekkonfliktusoknak a valószínűsége, melyek egyes ágazatok üzemegységei között felmerülhetnek.* Ezek a konfliktusok közvetlenül is befolyásolhatják a termékstruktúrát, mivel az erősebb csoportok elérhetik saját tevékenységük felfuttatását, illetve az egyes csoportok „be is tarthatnak” egymásnak.

A természeti tényezők hasznosításának mikéntje erőteljesen a belső érdekeltiségi rendszer függvénye. Ebből a szempontból mindenképpen hasznosak az olyan érdekeltiségi formák, melyek lehetőséget adnak arra, hogy csoportok, egyének jövedelmét az elért terméseredményekhez és egyben a természeti adottságok kíméléséhez kössék (részben művelés, kihelyezett tartás, csoportos vállalkozási formák stb.). Sok településen a természetföldrajzi adottságok megfelelő hasznosításának kulcsa éppen az egyéni kistermelés. Ilyenek például azok a területek, ahol nincsenek nagy, összefüggő, mezőgazdasági művelésre alkalmas táblák. Az MGTSZ-ek ezekben az esetekben háztáji szervezéssel, bérletek kiadásával, zártkertek parcellázásával segíthetik az optimális hasznosítást.

Az empirikus vizsgálat

A szakirodalom feldolgozásán alapuló elméleti előfeltételezéseket két esettanulmány tapasztalatai egészítették ki, illetve támasztották alá. A választott két MGTSZ tipikus ellenpéldának bizonyult. Az egyik közepes, míg a másik kedvezőtlen természetföldrajzi adottságú, az egyik többszörös kiváló szövetkezet, míg a másik

évek óta jövedelmezőségi gondokkal küzd. Egyetlen közös vonásuk, hogy mind a két-
tő nagy területű, több egyesüléssel létrejött gazdaság.

Az „Sz”-i MGT SZ esete

Az „Sz”-i MGT SZ 8084 hektáron gazdálkodik, melyből 5257 ha szántó. *A viszonylag nagy terület három község határában fekszik, három földrajzilag elkülönült és természeti adottságait tekintve is különböző területen.* Az összes terület 60 %-a az „anyaközség” határában van. Ennek az alföldi területnek talajadottságai nem teremtenek túl kedvező feltételeket a szántóföldi növénytermesztés számára. A földek hektáronkénti átlagos aranykoronaértéke 18,4, ami önmagában még nem túl alacsony, de a területen a talaj 80 %-a szikesedésre hajlamos, sok a mélyfekvésű, rossz vízgazdálkodású tábla, ennek következtében igen gyakori a belvíz.

A másik két terület nem is határos az előzővel. Kb. 2600 hektáros rész egy hegyláb-felszíni község határában található, melynek mind a domborzati viszonyai, mind talajadottságai kitűnően megfelelnek a szántóföldi növénytermesztésnek. A harmadik, kb. 800 ha-os terület nagy lejtőszögű lejtői csupán erdőgazdálkodásra, a kevésbé meredek, főleg déli lejtői szőlő- és gyümölcsstermesztésre alkalmasak.

A szövetkezet sikeres, jó gazdasági eredményeket elérő egység. Az elsők között alakult a megyében és még 1956-ban sem oszlott fel, *így fejlődését még az 1967 előtti helyzet alapozta meg,* amikor ez az MGT SZ kiemelten támogatott, „mintaszövetkezetté” fejlesztett gazdaság volt. A reformot tehát jó gépparkkal, új létesítményekkel, megfelelő minőségű földekkel, megfelelő szakember- és munkaerőlétszámmal várhatták.

Az MGT SZ magatartását az 1967 utáni időszakban továbbra is motiválta az az elv és valós tapasztalat, hogy akkor járnak jól, ha a központilag meghirdetett programokban részt vesznek. Ez jól bevált hagyományokra, jól működő kapcsolatokra épült. A szövetkezet minden kiemelt programhoz csatlakozott, időrendi sorrendben: öntözés, zöldség- és gyümölcsstermesztés, cukorrépatermelés, sertéstelepítés, a szarvasmarhatenyésztés fejlesztése, egyesülési hullám, szőlőtelepítés, erdőtelepítés, melioráció, a gyp- és legelőgazdálkodás fejlesztése, a juhtenyésztés fejlesztése, gabonaprogram, újra zöldségstermesztés, tárolók és feldolgozók építése, energiatakarékosági program (földgáz bevezetése). A csatlakozással igénybevehették azokat a kedvezményeket, melyeket a szabályozórendszer biztosított a kiemelt célok megvalósítására. Üzemviteli támogatások, árkiegészítések, prémiumok, magasabb termelői árak emelték az az évi jövedelmet, beruházási támogatások és hitelek a későbbi évekéit. *Következetesen és évente változtatták ők maguk is a kiemelt tevékenységek körét, ugyanúgy ahogy a szabályozórendszer elemei is változtak.* Ha egy-egy támogatás megszűnt vagy csökkent, azt a fejlesztést leállították vagy szüneteltették (szőlőtelepítés, erdőtelepítés, gypgazdálkodás, szarvasmarhatenyésztés stb.). *A központi programhoz való csatlakozás — gazdaságossá és biztonságossá tette a termelést. Ennek fejében még azt is megengedhették maguknak, hogy a természeti adottságoknak nem megfelelő vagy pedig gazdaságtalan termelést is fenntartsanak központi „elvárásokra”.* Ilyen volt például a cukorrépatermesztés, a szarvasmarhatenyésztés, vagy az „árukap-

csolások" révén termesztett növények. Egyéb politikai motívumok miatt is fejlesztettek tevékenységeket, mint például a falu alapellátásának biztosításáért. A szövetkezet „zokszó” nélkül tett eleget a hetvenes évek közepén a kötelező jellegű „elvárásoknak” is, annyira biztos volt abban, hogy további fejlődését is csak a lojális magatartás alapozhatja meg.

A különböző támogatásokat persze ki is kellett érdemelni, és ez tette teljesre a gazdaságosság és az „elvárásoknak” megfelelő magatartás követelményének összefonódását. *Az illetékes szervek a felszínen ugyanis nem lojális magatartásukra hívtak a kedvezmények odaítélésénél, hanem kitűnő gazdasági eredményeikre.* (A beruházási támogatások igénylésének például feltétele a saját alap megléte, amit a szövetkezet nem utolsósorban éppen az előzetes kedvezmények miatt tudott produkálni.) Végül esetben pedig még mindig éltek a közvetlen személyes kapcsolatok. Ugyanezek segítettek, ha partnervállalatokkal támadt konfliktus például egy, a támogatások miatt túlkínálati pozícióba jutott, termék értékesítésénél.

Az MGSZ tevékenységét az 1970-es évek elejétől folyamatosan motiválta a szabályozott piac feltételeihez való alkalmazkodás követelménye is. Az első jele ennek a termékszerkezet egyszerűsítése volt 1971–72-ben. Később is igyekeztek a gazdaságos termékek túlsúlyát fenntartani, ennek legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy 1976-tól növényenkénti, illetve ágazatonkénti költség-hozam elemzést végeznek. *Az elmúlt évtized közepétől a piachoz való alkalmazkodás legfontosabb területe a tároló és feldolgozó kapacitás bővítése.* Tárolókat építettek, vetőmagüzemet, takarmánykeverő üzemet, lucernaliszt üzemet nyitottak, ahova a gazdaságosság érdekében bevezették a földgázt. Míg egy-két jó áron értékesíthető termény termelése önálló döntés eredménye, addig ez utóbbi tevékenységek elindítása már nem teljesen az. A tárolók, feldolgozók építéséhez esetenként támogatásra, hitelre volt szükség. A gáz bevezetéséhez például állami kölcsönt kaptak, melyhez magas pártfogó segítette őket. Exportlehetőséget, vetőmagtermelési lehetőséget azokon a felvásárló vállalatokon keresztül kaphattak, melyektől a monopolhelyzet miatt függtek. *A jó piaci pozíció megszerzésének feltétele tehát szintén a felsőbb szervek iránti lojalitás volt. Az ezzel elért eredmények pedig újabb alapot adtak a további fejlesztésekre, egyben a további bizalomra.*

Az 1980-as évek elejétől kismértékben változott ennek a szövetkezetnek a helyzete is. Apró jelek mutatták, hogy ők sem kerülhetik el a restriktív gazdaságpolitika hatásait. Adóterhek egyre nőttek, míg a támogatások egyre csökkentek. A szövetkezet vezetése és a „pártfogó” szervek azonban még így is megtalálták a kiskapukat különleges kedvezmények nyújtására. Ilyen volt például az 1978-as egyesülés, mellyel sikerült a szövetkezethez csatolni egy jó természeti adottságokkal rendelkező területet, de kaptak engedélyt művelési ág megváltoztatására szőlő- és gyümölcs-területeken, állami kölcsönt, lehetőséget kísérleti (fejlesztés-fogyasztás arány tartásához kötött) személyi jövedelem szabályozására.

Akadnak azonban kellemetlen tapasztalatok is.

Ilyen volt például a meliorációs támogatások elmaradása, a szőlőértékesítés 1983-as válsága, az élelmiszerexport visszaesésének hatása. *A szigorodott feltételekre a piaci szemléletmód erősítésével feleltek.* Megszüntették az eddig egyéb megfontolásból fenntartott gazdaságtalan ágazatokat (húshasznú tehenészet, gyümölcsstermesztés, a

szőlőültetvény egy része, szántóföldi kísérletek) és tovább fejlesztették a mellék- és kiegészítő tevékenységeket.

Az MGT SZ gazdasági szerkezetét, növénytermesztési struktúráját tehát első sorban nem természeti adottságai motiválták. Ez természetes, hiszen sokkal „kifizető-döbbs” volt a számukra a társadalmi-gazdasági környezethez való alkalmazkodás. A természeti tényezők inkább azt határozták meg, hogy egyáltalán milyen tevékenységeket kezdhetnek el, milyen növények termesztésével kísérletezhetnek. Ebből a szempontból szerencsés helyzetben vannak. Mai adottságaik, a mai „hármass egység”, szinte valamennyi növény termesztését, valamennyi állat tartását lehetővé teszi. *A természeti adottságok így szinte egyáltalán nem korlátozták a szövetkezetet* abban, hogy olyan termelési szerkezetet alakítson ki, melyet az időszak gazdaságpolitikai változásai megkívántak.

A természeti adottságokhoz fűződő viszony annak megfelelően alakult, hogy a politikai, illetve gazdasági követelmények hogyan módosították a szövetkezet termelési és növénytermesztési szerkezetét.

Az időszak első felében a programokhoz és „elvárásokhoz” alkalmazkodó magatartás annak függvényében hozott alkalmazkodást a természeti adottságokhoz, hogy az éppen meghirdetett program „illett-e” azokhoz vagy nem. Nem „illett” például a sertés-, a szarvasmarhaprogram, a zöldségtermesztés. A szőlőtermesztés, valamint a gyep- és legelőgazdálkodás ösztönzése, a gabonaprogram az alapvetően pozitív hatás mellett ellentmondásokat is okozott. Kedvezőtlen hatású volt az „elvárás” a cukorrépa, illetve egy-két kísérleti növény termesztésére, de pozitív volt a borsó és más kísérleti növények esetében.

A gazdaságosság követelményének hatása szintén nem teljesen egyértelmű. A leegyszerűsített terményszerkezet részben pozitív (magas gabonaarány, megfelelő lucernaterület), részben negatív (néha túl magas napraforgóterület, egy-két nem gazdaságos, de a természeti adottságokhoz illő növény mellőzése). Sajnálatos a gyümölcskultúrák megszűnése és a szőlőterület csökkenése. A feldolgozóüzemek bővítése szintén ellentmondásokat hozott, például a takarmánykeverő sok kukoricát igényel, a lucernaüzem lassan már túl nagy lucernaterületet kíván. *A kisebb ellentmondások ellenére azt kell mondanunk, hogy a piaci követelmények növelték a természeti adottságok szerepét és megszüntették a kirívó ellentmondásokat,* így végeredményben mára az MGT SZ termelési szerkezete megfelel adottságainak.

Az MGT SZ további fejlődését illetően egy ellentmondás van kibontakozóban. Két irányvonal ütközik ugyanis meg manapság és ez érezhető a szövetkezet vezetésében. Az elnök a gazdaságosságot is csak egy „elvárásként” kezeli, továbbra is csak olyan fejlesztéseket valósít meg, amihez támogatást, vagy kedvezményes hitelt lehet kapni.

A fiatal párttitkár képviseli a másik vonalat. Véleménye szerint ma már „elvárások”, támogatások után nem lehet menni, hiszen az MSZMP PB állásfoglalása is megváltoztatta az ellátási felelősség és a gazdaságosság sorrendjét és ma már az utóbbi az első. Véleménye szerint az előzetes információk sem működnek már, hiszen ma még akkor sem lehetnek biztosak, ha a szabályozó jogszabály formájában megjelent. Hibának tartja az elnök vezetési módszereiben, hogy nem fektet elég súlyt a középká-

derek megbecsülésére, így a jó technikusok, agronómusok kezdik elhagyni a szövetkezetet. Az ő beruházási javaslatai gyorsan megtérülő termelői beruházások.

Kérdés, melyiküknek lesz igaza. A kibontakozóban lévő irányvonal szerint a párttitkár véleménye helytálló. Ha így lesz, aggódnunk kell a szövetkezet jövőjéért. *Ha elveszti azt a rugalmasságot, melyet a rendkívül változó gazdasági-társadalmi környezetben tanúsított, akkor elvesztheti fejlődésének lendületét is.*

A „B”-i MGT SZ esete

A „B”-i MGT SZ mai területe 1975-ben több szövetkezet egyesüléséből alakult ki. A mai 6927 ha 13 község közigazgatási területén, a Bükk hegység lábánál fekszik. Az MGT SZ számára mind a túl nagy, de szétaprózott terület, mind pedig a sok, és heterogén lakosságú község összefogása gond.

Az MGT SZ területének természetföldrajzi adottságai a mezőgazdasági művelés számára igen kedvezőtlenek. Az átlagos tengerszint feletti magasság 300 m, az összes mezőgazdasági terület 1 hektárra jutó aranykoronaértéke 4,98, míg a szántóterületeké 10,4. A szövetkezet összterületéből csupán 630 ha (kb. 9 %) a 12 % alatti lejtőszögű, másik 750 ha (kb. 11 %) a 12–17 % meredekségű. A többi terület lejtési viszonyai nem teszik lehetővé a szántóföldi növénytermesztést (gépi művelésre alkalmatlan). A 17 % alatti lejtésű táblák szétszórtnak helyezkednek el az üzem területén, sokszor vízmosások, erdők szabdalják őket, és egyes sarkaik géppel nehezen művelhetők. A magas lejtőszögű területeken az erózió igen nagy. Az éghajlat az ország északi részére jellemzően csapadékos, hűvös.

A „B”-i MGT SZ gazdálkodását nem kísérik fényes sikerek. Már az elődszövetkezetek is igen gyenge eredményeket értek el, de az egyesült MGT SZ is négy évig folyamatosan veszteséges. A veszteségeket dotációval és veszteségrendezési hitellel próbálták rendezni egészen 1979-ig, amikor a nyilvánvalóan súlyos helyzetben minisztériumi bizottság vizsgálta a szövetkezet gazdálkodását. Ekkor intézkedési terv született a szövetkezet gazdálkodásának javítására. Elengedték az addig összegyűlt 14,5 millió Ft veszteségrendezési hitelt és dotációvá alakították át. A „tisztá lappal” induló szövetkezet 1980-tól már nem veszteséges, bár nyeresége igen csekély. Termelési értéke is csak ettől az évtől kezdődően nő folyamatosan. A szövetkezet még így is a legrosszabb gazdasági eredményeket felmutató szövetkezetek között maradt az országban.

A rossz eredmények indoklásaként gyakran hangzik el az a valós tény, hogy a szövetkezet természetföldrajzi adottságai különösen kedvezőtlenek. Valóban, *az MGT SZ a mai szabályozórendszer mellett csak akkor tudna jobb eredményeket elérni, ha függetleníteni tudná magát természetföldrajzi adottságaitól.* A természeti adottságok olyan korlátok az MGT SZ számára, melyeken csak nehezen tudnánk átlépni. Az alapvető probléma az, hogy az adottságaiknak legmegfelelőbb tevékenység a juh- és szarvasmarhatenyésztés lenne, de ezek a tevékenységek országos szinten nem tartoznak a legeredményesebbek közé. Még tovább rontja a gazdaságosságát, hogy számukra a rideg tartás lenne a legkedvezőbb, de az állami támogatások hosszú ideig a modern szakosított, gépesített, tehát beruházásigényes állattenyésztési telepeket részesítették

előnyben. A takarmánytermelés magas költségei pedig még drágábbá teszik a tenyésztést.

1979-ig az MGT SZ gazdálkodását nem jellemezte nagy önállóság. Rossz gazdasági eredményeik miatt a felsőbb szerveknek újra és újra közvetlenül be kellett avatkozniuk tevékenységükbe. Az első igazán nagy beavatkozás éppen az egyesülés lebonyolítása volt. Ez szinte minden részletében a járási szervek elképzelései szerint bonyolódott le, a kis és gyenge szövetkezetek nem tudták érvényesíteni érdekeiket. Az akció végeredménye 4 év alatt 36 millió veszteség. *1979-től az MGT SZ részben önállóan gazdálkodik.* Teljesítenie kell az intézkedési tervben javasolt iránymutatásokat, melyhez a szerény anyagi forrást a kedvezőtlen adottságú nagyüzemek támogatási keretéből nyújtott 3 millió fejlesztési hozzájárulás adja. A központilag javasolt fejlesztési irányok egy része beválik (pl. a szántóterület csökkenése), míg más része nem (pl. a juhtenyésztés fejlesztése). *Hiába javasolnak a szövetkezeteknek a természeti adottságoknak megfelelő fejlesztési irányt, a szabályozórendszer és a helyi feltételek más elemei miatt ez a fejlesztés nem lehet igazán gazdaságos.* A szövetkezet önálló fejlesztési elképzeléseihez a lehetőségek igen kötődtek. Adottságaik és a szerény anyagi lehetőségek továbbra is erősen korlátozzák őket. Pénzügyi helyzetük továbbra is olyan kiélezett, hogy már az is megrendíti a szövetkezetet, ha egy-egy termék piaci pozíciói változnak. A mai gyorsan változó feltételek között számukra minden kockázatos. Ha a központi támogatással fejlesztenek, előfordulhat, hogy később kénytelenek lesznek fenntartani a tevékenységet akkor is, ha az már veszteséges. (Ilyen volt a juhtenyésztés és a szarvasmarhatartás.) Ez a luxus pedig már veszteséges össztermeléssel fenyeget. Ha időlegesen jó piaci helyzetben lévő tevékenységeket fejlesztenek, mire a beruházás megvalósul, csökken a termék jövedelmezősége. (Így jártak a baromfitartással, egyes ipari tevékenységekkel.) Tőkehiányban egyébként sem kezdhetnek nagyszabású beruházásokat, a kedvezőtlen adottságú MGT SZ-ek külön támogatása pedig túl szerény ahhoz, hogy képes legyen megszüntetni ezt a hátrányt.

Nehéz helyzetében a szövetkezet magatartását az jellemzi, hogy az átmeneti lehetőségeket, kedvezményeket próbálja kihasználni. Az elnök személye (aki a megyei tanácstól került a szövetkezetbe) a biztosíték arra, hogy ezeket a lehetőségeket megtalálják. A kapcsolatok azonban csak a mezőgazdaság területére terjednek ki, ezért az alaptevékenységen kívüli tevékenységben nem sikerült megtalálniuk az igazán nyereségeset, így nem tudják függetleníteni magukat természeti adottságaiktól. *Miután természeti adottságaik csak egy-két tevékenységre alkalmasak csupán, elszenvadni tudják a gyakori változásokat és nem kihasználni. Ilyen helyzetben sem a központi programokhoz való csatlakozásra, sem a piacra való gyors reagálásra nincs lehetőségük.*

Az 1979 óta eltelt időszak minden ellentmondása ellenére pozitív változásokat is hozott a természetföldrajzi adottságok hasznosítása szempontjából.

Az egyesülés egyetlen előnye az volt, hogy megszüntette a kis TSZ-ek szántókhoz való ragaszkodását és lehetővé tette a szántóterület csökkenését, az erdőterület növelését, az intenzívebb rét- és legelőgazdálkodást. Sajnálatos módon a támogatások csökkenése lelassította ezt a folyamatot.

A másik jelentős eredmény, melyet ez az időszak hozott, hogy minden akadály el-

lenére egy új koncepció kezdett kialakulni a szövetkezet irányításában. Az utóbbi években a háztáji tevékenység megszervezésével, zártkertek kiadásával, kihelyezett juhtartással próbálkoztak, ami kedvező eredményeket hozott. *Egy olyan nagyüzem képe kezd itt kibontakozni, melynek fő feladata nem csupán a nagyüzemi gazdálkodás, hanem a különféle egyéni és csoportos mezőgazdasági tevékenységek megszervezése, összehangolása.* Ez a koncepció nagyon megfelel a természeti adottságoknak is, hiszen módot ad az elszórt, kistáblák hatékony művelésére, a legelők ésszerű hasznosítására. Az 1980-as évek „szabadabb” irányítása adta meg a lehetőséget erre, bebizonyítva, hogy az MGTSZ-ek még ilyen nehéz feltételek mellett is képesek megtalálni a helyi adottságokhoz legjobban illő formákat, ha szabadabb kezet kapnak. A „kétlakiság” hagyományai a jelek szerint tovább folytathatók. Ha a gazdaságirányítás jelenlegi irányvonala megmarad, talán reménykedhetünk abban, hogy „B”-i MGTSZ is sikeresebb üzem lesz.

Következtetések

Az empirikus vizsgálat tapasztalatai alátámasztották azt az alapgondolatot, *hogy a természetföldrajzi adottságok közvetlenül nem motiválják az MGTSZ-ek termelési, sőt növénytermesztési szerkezetének kialakítását. Annyiban és annyira alkalmazkodnak az ökológiai adottságokhoz, amennyire azt érdekeik meghatározzák. Az 1967 óta eltelt időszakban pedig nem mindig voltak igazán érdekeltek ebben.* Ez az egyszerű magyarázat arra, hogy miért nem hasznosulnak a természeti adottságok mezőgazdasági értékelésére vonatkozó kutatások, illetve, hogy miért nem helyezkednek el optimális területi megoszlásban a különböző növények. Ez a magyarázata annak is, hogy hiába kötelezik az MGTSZ-eket a természeti adottságokra vonatkozó adatok (talajösszetétel, — minőség, — szerkezet, lejtésszög, kitettség) pontos felmérésére és nyilvántartására (térképek, meliorizációs tervek, táblatörzskönyv stb.—, ezeket az adatokat igen lezseren vezetik. Sok gyakorlati vezető nem is tud ezen dokumentumok létezéséről, illetve tartalmáról. *A terület tapasztalati ismerete a mai feltételek mellett bőven elegendő a kielégítő alkalmazkodáshoz.*

Nem véletlen mégsem, hogy a legutóbbi agrárgazdasági vizsgálatok bizonyíthatják, hogy igen erőteljes összefüggés van a természetföldrajzi adottságok és a gazdasági eredmények között. *Empirikus kutatásaim azt valószínűsítik, hogy a természeti adottságok szerepe elsősorban az, hogy korlátozhatják a termelési szerkezetváltási lehetőségeket, ezzel a társadalmi-gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás lehetőségét.* Önmagában a kedvező természeti adottságok nem elegendő feltételei a jó gazdasági eredmények elérésének. Vannak azonban olyan rossz adottságok, melyek nem teszik lehetővé, hogy úgy változtassák termelési és termék szerkezetüket, ahogy azt a társadalmi-gazdasági követelmények megkívánják. Számukra csak a természeti adottságoktól való teljes függetlenség (alaptevékenységen kívüli tevékenység, baromfitartás stb.) lehet a megoldás. Jobban megnehezíti helyzetüket az a tény, hogy sok esetben ezek az MGTSZ-ek nem csupán természeti szempontból vannak perifériális helyzetben. Összefonódik ez a hátrányuk földrajzi peremhelyezettel, rossz infrastruktúrával, kedvezőtlen munkaerőhelyezettel.

Mindkét szövetkezetnél jól nyomomonkövethetők voltak a gazdaságirányítás változásai. Az is kiderül, hogy *azokban az időszakokban, amikor a központosított irányítás elemei kerültek túlsúlyba, az MGTST-ek kevésbé kényszerültek a természeti adottságokban rejlő lehetőségek kihasználására. Az 1979 óta eltelt időszakban viszont javult a természeti tényezőkhez való alkalmazkodás színvonala mindkét esetben.* Ennek valószínűsíthetően két oka van. Egyrészt a piaci tényezők szabadabb érvényesülése, melyben a termékszerkezeti, a beruházási döntések és az érdekeltiségi rendszer elemei szabadabban változtathatóak. Másrészt az is motiválja a szövetkezeteket, hogy az „elvárások” szintjén is megjelent a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás követelménye.

IRODALOM

- BERNÁT T.—ENYEDI GY. 1968: A magyar mezőgazdaság termelési körzetei. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- BERNÁT T.—ENYEDI GY. 1977: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÜRGERNÉ, GIMES A. 1984: Érdekelttség és termelési tényezők a mezőgazdaságban. = Valóság 6. pp. 21—32.
- CSÁKI CS. 1981: Az operációkutatási módszerek alkalmazása a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- DONÁTH F. 1981: Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEK S. 1983: Agrárfejlődés Magyarországon a kollektivizálástól a hetvenes évek végéig. Vázlatos áttekintés. Kézirat
- ERDEI F.—CSETE L.—MÁRTON J. 1959: Termelési körzetek és specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FEKETE F.—SZÉNAY L.—TOMBA J. 1984: Költség- és jövedelemviszonyok a korszerűsödő mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GÉCZY G. 1968: Magyarország mezőgazdasági területe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÓCZÁN L. 1980: Mezőgazdasági területek agroökoográfiai kutatása, tipizálása és értékelése. Akadémiai Kiadó, Budapest. Földrajzi Tanulmányok 18.
- GÓCZÁN L. 1978: Új komplex földértékelési módszer. = Földrajzi Értesítő 1. pp. 11—30.
- GÓCZÁN L.—BENETH I. 1974: Adalékok egy új földértékeléshez. Agrártudományi Közlemények 1974
- GÖRÖG L. 1954: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Tervgazdasági Kiadó, Budapest.
- ifj. GYENES A.: 1984: Az MGTST-ek társadalmi-gazdasági környezete. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- HORVÁTH Á. 1985: Érdekvényesítés és a vállalati jövedelmek differenciálódásának kapcsolata az MGTST-ekben. Zárótanulmány. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- JUHÁSZ J. 1980: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ P. 1982: Agrárpia, nagyüzem, kisüzem. = Medvetánc 1. pp. 130—138.
- KAPRONCZAI I.—NAGY D.—SZÉNAY I. 1985: A szabályozórendszerre történő reagálás főbb termelőszövetkezeti tapasztalatai. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- KAPRONCZAI I. 1985: A mezőgazdasági nagyüzemek szerepe a településfejlesztésben. Kézirat. Települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások. VÁTI II. kötet.
- KAPRONCZAI I. 1983: Társadalmi elvárások és beruházási döntések kapcsolata. Kézirat, Budapest.
- KAPRONCZAI I. 1983: A termelési szerkezet alakulása a beruházási döntési stratégiák függvényében. Kézirat, Budapest.

- KUKOVICS S. (szerk.) 1972: Kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területeink. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. MAE Agrárgazdasági Társasága Országos Tanácskozása Miskolc 1982.
- LÓCZY D.—TÓZSA I. 1982: Mezőgazdasági célú környezetminősítés automatizált módszerrel. Akadémiai Kiadó, Budapest, MTA FKI Közlemények
- KOSTYÁL R. 1983: Támogatások, adók keresetszabályozás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- NÉMETHI L. 1981: Magyarország élelmiszergazdasága a 70-es években. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS L. 1980: Az MGTSZ-ek egyesülésének tapasztalatai Heves megyében. = Területi Statisztika 2. pp. 163—170.
- PALLÓS L. 1981: A földértékelés múltja és jelene I. = Pénzügyi Szemle 12. pp. 923—929.
- PALLÓS L. 1982: A földértékelés múltja és jelene II. = Pénzügyi Szemle 8—9. pp. 661—667.
- PERGER É. 1984: Egy MGTSZ alkalmazkodása természetföldrajzi környezetének adottságaihoz. Kézirat. MTA FKI
- PERGER É. 1985: Belpátfalva és településcsoportjának mezőgazdasága. Kézirat. MTA FKI
- PERGER É. 1985: A természeti adottságokhoz való tudatos alkalmazás kitűnő példája „C”-ben — vagy mégsem? = Területi Kutatások 7. pp. 45—59.
- SIMÓ T. 1983: A szőlő és gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljéről. Szövetkezeti Kutató Intézet.
- STEFANOVICS P. 1982: A termőföld megismerése, használata, védelme. = Tudomány és Mezőgazdaság 5. pp. 3—8.
- SZABÓ G. 1975: A mezőgazdasági termőföld közgazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ G. 1982: A mezőgazdasági termőföld közgazdasági értékelése. = Tudomány és Mezőgazdaság 5. pp. 32—37.
- SZÜCS I. 1982: Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről. = Gazdálkodás 3. pp. 50—59.

PERGER, ÉVA

THE INTEREST OF AGRICULTURAL CO-OPERATIVES IN UTILIZING NATURAL ENDOWMENTS

Summary

The illusion that organizational and technical modernization would minimize the impacts of natural factors on agricultural production has been ruled out by the mid-1970s. The results of Hungarian agriculture achieved so far and its role in exports have increased the importance of the reserves still available in the ecological potential of agriculture. The paper calls the attention to the fact that adaptation to natural endowments does not only depend on the use of proper methods for evaluating physical factors or optimal geographical distribution of agricultural production but first of all on how much production units (state- and co-operative farms and individual farmers) are interested in this. In the first part of the paper the author draws a conceptual outline based on available economic and sociological publications, of the impacts of socio-economic environment, influenced by the economic mechanism and the local system of interests, on the attitude of agricultural co-operatives to natural endowments. The second part summarizes the findings of two case studies made in two co-operatives with very different natural endowments. The last part contains the author's conclusions drawn from a comparison between the results of the conceptual analysis and the empirical findings.

Translation by Eta Daróczy

ПЕРГЕР, ЭВА:

ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДПОСЫЛКОВ

(Резюме)

К середине 1970-х годов исчезла иллюзия того, что в сельском хозяйстве организационные и технические изменения делают эффект природных факторов маловажным. Результаты сельского хозяйства, его роль в экспорте страны, постепенно ставили в центр внимания резервы экологического потенциала сельского хозяйства.

Статья обращает внимание на то, что приспособление к природным условиям зависит не только от того, владеем ли мы надлежащими методами оценки природных факторов, или от оптимального географического распределения сельскохозяйственной продукции, а в первую очередь от того, заинтересованы ли единицы хозяйствования (совхозы, кооперативы, единоличники) в этом.

В первой части статьи автор, на основе имеющейся экономической и социологической литературы, дает теоретическую схему того, какое влияние оказали социально-экономическая среда, определенная системой управления хозяйствами, и местная структура интересов на отношение сельскохозяйственных кооперативов к их физико-географическим основам. Вторая часть суммирует опыт двух причинных анализов на основе хозяйствования двух сельскохозяйственных кооперативов с разными исходными условиями.

В заключительной части статьи даются выводы из сравнения итогов теоретической разработки с результатами эмпирических исследований

Перевел: Ласло Бернат